

Потоп. Т. 1.

Генрик Сенкевич

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Богдан». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

Розділ I

Настав новий, тисяча шістсот п'ятдесят п'ятий рік. Січень був морозний, але сухий. Білим кожухом завтовшки у лікоть сувора зима вкрила святу Жмудь. Під вагою наморозі гнулися й ламалися ліси, вдень на сонці сніг сліпив очі, а вночі при місяці по стужавілому насту неначе пробігали миготливі іскри. Звірі підходили до людських помешкань, а бідолашні птахи стукали дзьобами в оторочені інесем і розмальовані морозяними квітами шибки.

Якось увечері панна Олександра сиділа в челядні з двірськими дівчатами. Це був давній звичай у Білевичів — проводити вечори з челяддю, коли не мали гостей, і співати благочестиві пісні, щоб на власному прикладі виховувати простолюдинів. Так само чинила й панна Олександра, тим паче, що її покоївки були переважно шляхтянками, дуже вбогими сиротами. Вони виконували всяку, навіть найчорнішу, роботу, були у господині служницями, натомість їх навчали доброзвичайності й поводитися з ними ліпше, ніж із простими дівчатами. А втім, були серед них і селянки, котрих можна було відрізнити за мовою, бо багато хто з них не вмів говорити польською.

Панна Олександра вкупі зі своєю родичкою панною Кульвець сиділа посередині челядні, а дівчата — по боках на лавах, і всі пряли. У великій печі з навислим бовдуром горіли соснові поліна й корчі, то згасаючи, то знову спалахуючи яскравим вогнем або розсипаючись іскрами, коли підліток, який стояв біля печі, підкидав березових дров та скіпок. Коли полум'я здіймалося, видно було темні дерев'яні стіни величезної будівлі з надзвичайно низькою, перекритою балками стелею. На балках, погойдуючись від тепла, висіли на нитках різноколірні зірочки, повирізувані з облаток, а з балок виглядали мотки чесаного льону, що звисали обабіч, неначе

здобуті у бою турецькі бунчуки. Балки були геть заставлені ними. На тлі темних стін, примощений на довгі дубові полиці або підпертий ними, виблискував зірками олов'яний посуд будь-яких розмірів.

У глибині челядні, біля дверей, пелехатий жмудин, мугикаючи під ніс монотонну пісню, крутив оглушливі жорна, панна Олександра мовчки перебирала чотки, дівчата пряли собі, теж ні слова не кажучи одна одній.

Відблиски вогню падали на їхні молоді рум'яні обличчя, а вони під суворим поглядом панни Кульвець ретельно, ніби навперегонки, пряли куделі, лівою рукою поскубуючи м'який льон, а правою крутячи веретена. Часом вони то переглядалися між собою, то швидко переводили очі на панну Олександру, ніби чекаючи, чи скоро вона звелить жмудину зупинити жорна і почне благочестиву пісню, але працювати не переставали, а все пряли й пряли. Сукалися нитки, хурчали веретена, мигтіли спиці в руках панни Кульвець, а пелехатий жмудин гудів жорнами.

Проте іноді він переривав роботу, напевно, щось у жорнах псувалося, бо відразу ж лунав його гнівний окрик:

— Padlas! 1

Панна Олександра підводила голову, ніби розбуджена тишею, що наставала після окрику жмудина. Тоді вогонь освітлював її біле обличчя і спокійні блакитні очі, які дивилися з-під чорних брів.

Вона була вродливою білявкою з тонкими рисами обличчя й ніжною шкірою. Ну чисто тобі біла квітка! Щоправда, чорна сукня додавала їй трохи суворості. Сидячи біля печі, дівчина поринула в думки, ніби заснула; напевно, переймалась у них своєю долею, прийдешнім, яке важко передбачити.

За духівницею вона мала побратись із чоловіком, котрого не бачила з десяти років. А тепер їй ішов двадцятий, і в неї залишився тільки розмитий спогад про неспокійного підлітка, який, гостюючи

з батьком у Водоктах, більше гасав із рушницею болотами, ніж дивився на неї.

«Де ж він і яким став тепер?» — ось запитання, що стояли у голові сердешної панни.

Щоправда, вона знала його з розповідей небіжчика підкоморія, котрий за чотири роки до своєї смерті здійснив далеку й важку подорож до Орші. За його розповідями, це був «хлопець із розумною, але гарячою головою». Після того, як старий Білевич і Кмитиць-батько узгодили одруження дітей, хлопець мав одразу ж приїхати у Водокти на оглядини; тим часом вибухнула велика війна, і замість того, щоб поспішати до нареченої, юнак вирушив на поля під Берестечко. Там його поранили, він лікувався вдома, потім доглядав батька при смерті, а далі знову спалахнула війна — і так проминули ці чотири роки. Відтоді як помер полковник, сплило чимало води, а тим часом Кмитиця й слід запався.

Отож було про що подумати панні Олександрі, а може, сумувала вона за судженням своїм незнайомим. Чисте серце її, яке досі не зазнало кохання, було сповнене великої готовності любити. Годі було іскри, щоб у ньому спалахнув вогонь, спокійний, але яскравий, рівний, сильний та незгасний, як вічний вогонь у литвинів.

Тривога огортала її, часом солодка, а часом млосна, і в душі вона увесь час ставила собі запитання, на які не знаходилося відповіді, бо прийти вона могла тільки з далеких полів. Тож перше запитання було: чи з доброї волі пошлюбиться він із нею і чи відповість на поклик її серця, готового кохати? За тих часів були звичною справою батьківські домовляння одружити дітей, і навіть після смерті батьків пов'язані їхнім благословенням діти найчастіше не порушували батьківської волі. Тож панна Олександра нічого надзвичайного у тому, що її засватали, не бачила. Проте одна річ — добра воля, а геть інша — зобов'язання, не завше вони ходять у парі. Тому й ця думка гризла біляву голівоньку дівчини: «А чи

покохає він мене?» І насунули розмисли, неначе табун птаства злетівся на самотнє дерево в широкому полі: «Хто ти? Який ти? Живий бродиш світом чи зложив уже свою голівоньку? Далеко ти чи близько?» Відкрите серце панни, ніби двері, відчинені назустріч лю́ бому гостеві, мимоволі волато до далеких сторін, до засніжених лісів та полів, окутаних ніччю: «Відгукнися ж, юначе! Бо нема у світі нічого гіршого, ніж чекання!»

І враз, ніби у відповідь на її волення, зокола, з цих засніжених, укритих ніччю далей, до неї долинуло калатання дзвіночка.

Дівчина здригнулась, але вмить згадала, що з Пацунелів майже щовечора присилають по ліки для молодого полковника; те саме подумала і панна Кульвець.

— Це від Гаштовтів по теріак, — сказала вона.

Калатання дзвіночка, прив'язаного до дишла, звучало дедалі чіткіше й сильніше і раптом стихло — напевно, санки зупинилися під ганком.

— Поглянь, хто приїхав, — звеліла панна Кульвець жмудинові, який крутив жорна.

Той вийшов із челядні, та за мить повернувся і знову взявся за ручку жорен.

— Панас Кмітас, — байдуже мовив він.

— І слово стало плоттю! — вигукнула панна Кульвець.

Прялі зіскочили з місць. Куделі й веретена попадали на землю.

Панна Олександра теж підвелася. Серце у неї калатало, обличчя то бралось рум'янцем, то блідло. Вона зумисне відвернулась од печі, щоб не виказати свого хвилювання.

Аж раптом у дверях постала чиясь висока постать у шубі й хутряній шапці. Молодик ступив на середину кімнати і, зрозумівши, що він у челядні, звучним голосом, не скидаючи шапки, спитав:

— Гей, а де ж ваша панна?

— Ось я, — упевненим голосом відповіла панна Олександра.

Почувши ці слова, прибулець скинув шапку, жбурнув її додолу і, вклонившись, промовив:

— Я — Анджей Кмитиць.

На якусь коротку мить очі панни Олександри зупинилися на обличчі Кмитиця і враз утупилися в землю, але за цю мить дівчина встигла помітити світло-русу, як жито, високо підголену чуприну, бистрий погляд сірих очей, темні вуса, орлиний ніс і смагляве молоде й веселе обличчя.

А він лівою рукою в бік уперся, правою торкнувся вуса й ось що сказав:

— Я ще не був у Любичі, птахом летів сюди, щоб панні ловчанці до ніг уклонитися. Просто з обозу приніс мене сюди вітер, дай Боже, щоб щасливий.

— А ти, милостивий пане, знав про смерть дідуса мого, підкоморія? — запитала дівчина.

— Не знав, але ревними сльозами оплакав я мого добродійника, коли довідався про його кончину від дрібнопомісних шляхтичів, котрі звідси приїздили до мене. Щирим приятелем, майже братом був він покійному моєму батькові. Напевно, й ти, милостива панно, добре знаєш, що чотири роки тому приїздив він до нас, під Оршу. Тоді й обіцяв мені твій дідусь тебе та портрет показав, відтоді й зітхаю я за тобою ночами. Я б і раніше приїхав, але війна — не рідна мати, людей сватає тільки зі смертю.

Дівчину трохи збентежили такі сміливі слова, і, щоб перевести розмову на інше, вона спитала:

— Тож ти, милостивий пане, ще не бачив свого Любича?

— Дарма, встигнеться. Тут у мене є дещо важливіше, та й заповідане майно дорожче, хочу його спершу успадкувати. Але що це ти, милостива панно, усе відвертаєшся від вогню, я і в очі заглянути тобі не можу. Будь ласка, сюди повернись, а я від печі зайду! Отакечки!

Сказавши це, сміливий жовнір несподівано вхопив Оленьку, крутнув її в повітрі й повернув до вогню.

Вона ще дужче збентежилася й, затуливши очі довгими віями, стояла так, засоромившись і світла, і власної вроди. Нарешті Кмитиць відпустив її і вдарив себе по кунтушу.

— Боже милий, яка ж ти гарна! На сто служб подам за упокій душі мого добродійника, що мені тебе відписав. Коли весілля?

— Не скоро, я ще не твоя, милостивий пане, — відповіла Оленька.

— Але будеш моєю, хоч би мені навіть довелося підпалити оселю! Боже мій! Я гадав, що портрет кращий, аніж насправді, та бачу, маляр високо мітив, але схибив. Сто батогів такому майстрові, печі йому розмальовувати, а не таку красу писати, що ось дивлюся й очей відірвати не можу. Яке ж це миле діло — отримати такий спадок, побий мене сила Божа!

— Слушно мені мій покійний дідусь казав, що ти, милостивий пане, гаряча голова...

— Ми, смоленські, усі такі, не те що ваші жмудини. Раз, два — і буде, як ми хочемо, а ні — то смерть!

Оленька всміхнулася й сказала вже упевненішим голосом, підводячи очі на кавалера:

— Он як, та у вас там, либонь, татари живуть?

— Все одно ти, милостива панно, моя і з батьківської волі, й із волі серця.

— От чи з волі серця, цього я ще не знаю...

— Якщо ні — я ножем себе шпирну!

— Ти, милостивий пане, все жартуєш собі... Але чого це ми досі в челядні стоїмо? Заходьте до покоїв. Після далекої дороги й повечеряти не завадить — прошу!

Тут Оленька звернулася до панни Кульвець:

— Ви, тітонько, з нами?

Молодий хорунжий кинув бистрий погляд.

— Тітонька? — спитав він — Чия тітонька?

— Моя. Панна Кульвець.

— А отже, й моя, — підхопив він і заходився цілувати панні Кульвець руки. — Боже ти мій, та в мене ж у хоругві є товариш на прізвисько Кульвець-Гіпоцентаврус. Чи не рідня він вам, тітонько?

— Авжеж, рідня! — відповіла, роблячи кніксен, стара діва.

— Гарний хлопець, але вітрогон, як і я, — додав Кмитиць.

Тим часом з'явився слуга-пахолок із вогнем, і всі пройшли в сіни, де пан Анджей скинув шубу, а потім на другу половину, в покої для гостей.

Одразу ж після того, як вони пішли, прялі збилися в тісну купку й усі гуртом заговорили про прибульця, не даючи одна одній сказати й слова. Стрункий хлопець вельми їм сподобався, і дівчата наперебій розхвалювали його.

— Він увесь аж сяє! — почала одна. — Коли зайшов, подумала, що королевич.

— А очі в нього — як у рисі, так і свердлять, — додала друга. — Такому слова супроти не скажеш!

— І не подумай! — застерегла третя.

— Панною закрутив, як веретеном! Зате тепер уже відомо, що вона йому до серця припала, та й хто від такої байдужим залишиться...

— Але ж і він, правду кажучи, не гірший за неї! Трапився б такий одній із нас, — мабуть, і в Оршу пішла б за ним, хоча це мало не на край світу.

— Щаслива панна!

— Багатим на світі завше легше живеться. Ох, не рицар — золото!

— Пацунельки казали, що й ротмістр, який живе в них, у старого Пакоша, теж красень кавалер.

— Не бачила я його, та куди йому до pana Кмитиця! Такого, певно, на світі більше нема!

— Padlas! — зненацька вигукнув жмудин, у якого знову розладналися жорна.

— Гей, пелехатий, чи не пішов би ти звідси зі своїми прокльонами! Вгамуйся нарешті, бо й почути нічого не можна!.. Так, так! Ліпшого від pana Кмитиця у всьому світі не знайдеш! Либонь, і в Кейданах такого нема!

— Гляди, а то ще присниться!

— Та хоч би приснився...

Так перемовлялися між собою шляхтянки у челядні. Тим часом у їдальні поспішно накривали на стіл, а в світлиці залишилися тільки панна Олександра з Кмитицем, бо тітка Кульвець пішла готувати вечерю.

Пан Анджей не зводив з Оленьки очей, і вони дедалі сильніше у нього розгорялися.

— Є люди, для яких багатство наймиліше, — сказав він нарешті, — інші на війні за здобиччю полюють, є такі, котрі коней люблять, а я, милостива панно, тебе от не проміняв би на жодні скарби. Далєбі, що більше дивлюся на тебе, то більше охота бере одружитися, ну, хоч би й завтра! А брівки, милостива панно, мабуть, припаленим корком підмальовуєш?

— Чула я, що нерозважливі дівчата так чинять, але до них не належу.

— А очі блакитні, як небо! Мені від зніченості слів бракує.

— Не вельми-то ти й знітився, милостивий пане, якщо так безцеремонно домагаєшся мене, аж мені дивно.

— Це теж наш смоленський звичай: на жінок й у вогонь сміливо йти. Ти мусиш, моя королево, до цього звикнути, бо так буде завжди.

— Це ти, милостивий пане, мусиш од цього відвикати, бо так не має бути.

— Може, я тебе й послухаюся, хай мені голову зітнуть! Хочеш — вір, милостива панно, хочеш — не вір, але я тобі до ніг небо прихилив би. Я для тебе, моя королево, й інших звичаїв готовий навчитися. Бо знаю, що я — простий жовнір, мені більше в обози доводилося бувати, ніж у панських покоях.

— Одне одному не шкодить, мій дідусь теж жовніром був, а за добрі наміри дякую тобі! — відповіла Оленька і так солодко глянула на пана Анджея, що серце у нього відразу розтануло, як віск.

— Ти, милостива панно, на ниточці мене водитимеш, — сказав він.

— Ой, щось не схожий ти, милостивий пане, на тих, кого на ниточці водять! Найважче буває саме з отакими непокірними.

Кмитиць усміхнувся, мимоволі відкривши білі, наче вовчі, зуби.

— Як це! — вигукнув він. — Невже мало різок поламали у школі об мою спину святі отці, щоб вибити з мене цю непокірність і втовкмачити у голову всілякі чесні правила поведінки.

— А які ж пощастило втовкмачити найкраще?

— Коли любиш, припадай до ніг — ось як!

Сказавши це, пан Кмитиць уже був на колінах, а панна Олександра, ховаючи ноги під стілець, кричала:

— Бога ради! Цього тобі у школі в голову не вбивали! Дай мені, милостивий пане, спокій, бо розгніваюся... та й тітка зараз прийде!..

А він, і далі стоячи на колінах, підвів голову й заглядав їй в очі.

— Ну й нехай навіть хоругва тіток прийде, я не відмовлюся, що мені хочеться кохати тебе!

— Вставай же, милостивий пане!

— Уже встаю.

— Сідай, милостивий пане!

— Уже сиджу.

— Ти баламут, милостивий пане, Юда!

— А от і неправда. Я коли цілую, то щиро!.. Хочеш переконатися?

— І думати не смій!

Проте панна Олександра сміялась, а він аж сяяв від молодості й радості. Ніздрі у нього роздувались, як у молодого жеребця породистої крові.

— Ай-ай! — примовляв він. — Ну що за віченьки, що за личенько! Рятуйте ж мене, усі святії, бо не всиджу.

— Нема чого усіх святих кликати. Чотири роки сидів ти, милостивий пане, аж поки сюди зібрався, тож сиди собі й тепер!

— Ба! Та я ж знав тільки портрет. Звелю занурити того мордописця у смолу, викачати в пір'ї і в Упиті батогом прогнати по ринку. Я тобі, милостива панно, скажу все щиро: хочеш — пробач, ні — то голову зітни! Думав я це собі, дивлячись на портретик: вродлива дівчина, нічого не скажеш, але ж вродливих дівчат хоч греблю гати — встигну! Покійний батько все квапив їхати, а я йому завше відповідав: устигну одружитися, це нікуди не пропаде, дівчата на війну не ходять і не гинуть! Бог свідок, я не противився батьківській волі, просто хотів спершу повоювати, випробувати усе на власній шкурі. Тільки тепер бачу: був дурний, бо на війну й одруженим міг піти, а тут би на мене розкоші чекали. Хвалити Бога, що до смерті мене не зарубали. Дозволь же, милостива панно, рученьки тобі поцілувати.

— Ні вже, не дозволю.

— А я і не питатиму. В нас, оршанських, кажуть так: «Проси, а не дають — сам бери!»

Тут пан Анджей схопив руки дівчини і заходився їх цілувати, а вона не надто й опиралася, боялася видатися невивічливою.

Аж тут увійшла панна Кульвець і, побачивши, що коїться, підвела очі до неба. Не сподобались їй такі дружні стосунки, але не

посміла вона щось сказати, натомість запросила обох на вечерю.

Узявшись попідруч, як брат із сестрою, пішли вони вкупі до їдальні, де стіл аж ломився від безлічі страв. Особливо багато було відбірних копчених ковбас, стояв там і замшілий невеличкий дзбан міцного вина. Добре було молодим удвох, легко й весело. Панна Олександра уже встигла повечеряти, тож до столу сів тільки пан Кмитиць і почав їсти так само жваво, як і перед цим розмовляв.

Оленька поглядала на нього збоку, тішачись, що він їсть і п'є, та, коли хлопець наситив перший голод, почала знову допитуватися:

— То ти, милостивий пане, не з-під Орші їдеш?

— Та хіба я знаю, звідкіля їду? Сьогодні тут, а завтра там. Як вовк до вівці, я підкрадався до ворога, — де можна було куснути, там і кусав.

— Як же ти, милостивий пане, відважився піти супроти такої сили, перед якою відступив сам великий гетьман?

— Як відважився? А я на все готовий, така вже у мене натура!

— Казав мені про це покійний дідусь... Щастя, що ти, милостивий пане, не загинув.

— Ой, накривали вони мене там і шапками, і руками, як пташку в гнізді, але щойно накриють, а я вже вислизнув та в іншому місці вкусив. Так я їм насолив, що вони ціну призначили за мою голову... Отакий-то ласий шматочок!

— В ім'я Отця, і Сина! — вигукнула Оленька, з невдаваним жахом і водночас захопленням дивлячись на цього молодця, котрий міг говорити зараз і про ціну за свою голову, і про ласий шматочок.

— Певно, мав ти, милостивий пане, великі сили?

— Дві сотні своїх драгунів мав, хлопців хоч куди, але за місяць їх усіх перебили. Потім ходив я з наймитами, брав їх до війська, де міг, не перебираючи. Затяті вояки, але, скажу тобі, — розбійники над розбійниками! Хто ще не загинув, рано чи пізно потрапить вороняччу на закуску...

По цих словах пан Анджей знову розсміявся, вихилив келих вина і додав:

— Таких волоцюг ти, милостива панно, зроду не бачила. Дідько б їх узяв! Усі офіцери — шляхтичі з наших країв, родовиті, достойні, але майже кожен уже під судом. Сидять тепер у мене в Любичі, бо що я мав із ними робити.

— То ти, милостивий пане, прибув до нас із цілою хоругвою?

— Авжеж. Супротивник зачинився у містах, бо ж зима люта! Мої підлеглі теж пообтріпувались, як подертий віник, от князь воєвода й призначив мене на постій у Понев'яжжя. Та це, далєбі, справді заслужений відпочинок!

— Ти, милостивий пане, їж, будь ласка.

— Я б для тебе, моя панно, й отрути з'їв би!.. Залишив я тоді частину своєї голоти у Понев'яжжі, частину в Упиті, ну а найдостойніших товаришів до себе в Любич у гостину запросив... Приїдуть вони до тебе, панно, вдарити чолом.

— А де ж тебе, милостивий пане, лауданці знайшли?

— Вони мене зустріли, коли я йшов уже на постій у Понев'яжжя. Я б і без них сюди приїхав.

— Пий же, милостивий пане!

— Я б для тебе, моя панно, й отрути випив би!..

— А про смерть дідуса і духівницю ти, милостивий пане, тільки від лауданців дізнався?

— Про смерть — від них, пом'яни, Господи, душу мого добродійника! А чи не ти це, панно Олександро, послала до мене цих людей?

— Ти, милостивий пане, такого собі й у голові не покладай! У мене на думці лише жалоба та молитва були.

— Вони мені те саме казали... Ох і пихаті ці дрібнопомісні шляхтичі!.. Хотів я їх за послугу нагородити, то вони як накинуться на мене: це, може, кажуть, оршанська шляхта у руки заглядає, а ми,

лауданці, не такі! Добряче мене вишпетили! Послухав я їх, а далі собі й думаю: не хочете грошей, то я вам дам по сто батогів.

Панна Олександра за голову схопилася.

— Матінко рідна, і ти, милостивий пане, це зробив?

Кмитиць подивився на неї зі здивуванням.

— Не лякайся, милостива панно. Не зробив, хоч як гляну на отаку шляхетську голоту, котра вважає, що рівня нам, у мене аж душу вивертає. Подумав тільки: назвуть вони мене безневинно гвалтівником, а то й перед тобою обмовлять.

— Яке щастя! — глибоко зітхнувши, мовила Оленька. — А то б очі мої, милостивий пане, і бачити тебе не схотіли.

— Це чому ж?

— Убогі то шляхтичі, але старожитні й славні. Покійний дідусь завше любив їх і на війну з ними ходив. Цілісінький вік вони вкупі прослужили, а мирної години він їх удома в себе приймав. Давня у нас приязнь із ними, і ти шанувати її мусиш. Бо ж маєш серце і не порушиш святої згоди, в якій ми досі жили.

• • •

Далі — у повній книжці «Потоп. Т. 1.».

nashaknyga.com.ua